

УДК 347.41

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.2.25>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕНТІВ ЗА ПРАВОМІРНЕ ТА НЕПРАВОМІРНЕ КОРИСТУВАННЯ ГРОШОВИМИ КОШТАМИ

Отцевич Євген Юрійович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України

У статті проаналізовано положення цивільного законодавства у сфері правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами, проведено розмежування процентів залежно від їх правової природи, досліджено співвідношення процентів за ст. 625 ЦК України та ст. 536 ЦК України, розглянуто розвиток судової практики у справах про стягнення процентів, наведено актуальні висновки Верховного Суду щодо застосування норм права про проценти, здійснено їх оцінювання з точки зору різних доктринальних поглядів та розвитку наукової думки.

Автор розділяє вітчизняну практику тлумачення та застосування цивільного законодавства про проценти за користування грошовими коштами на два етапи, пов'язуючи це з утвердженням кардинально нових підходів до розуміння процентів у правозастосовній практиці. У статті обґрунтовано необхідність розмежування процентів за користування грошовими коштами залежно від правомірності користування грошима, що має сприяти вирішенню проблеми одночасного застосування кредитором різних видів процентів до одного грошового зобов'язання.

За результатами дослідження запропоновано закріпити в цивільному законодавстві України двохаспектний режим процентів за користування грошовими коштами, запровадивши чітке нормативне розмежування процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами, а також встановити законодавчі обмеження у визначенні граничного розміру процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання з урахуванням відповідних стандартів Європейського Союзу. Із цією метою обґрунтовується необхідність внесення відповідних змін до ЦК України.

Доведено, що запропоновані законодавчі зміни сприятимуть забезпеченню єдності та передбачуваності практики застосування цивільного законодавства України про проценти та запобігатимуть їх різному тлумаченню, позбавлять кредиторів можливості стягувати з боржників надмірні грошові суми у вигляді різних видів процентів, спотворюючи їх дійсне правове призначення, і слугуватимуть забезпеченню справедливого балансу між правами та обов'язками кредитора і боржника в зобов'язальних правовідносинах.

Ключові слова: проценти за користування чужими грошовими коштами, проценти за правомірне користування чужими грошовими коштами, проценти за неправомірне користування чужими грошовими коштами, процентна ставка, грошові зобов'язання, виконання зобов'язання, порушення зобов'язання.

Otcsevych Yevhen. The relationship between interest for legitimate and illegitimate using money

Civil law provisions in the field of legal regulation of relations on the application of interest for using money are analyzed in the article. The author distinguishes between interest depending on its legal nature, examines the correlation between interest under Article 625 of the Civil Code of Ukraine and Article 536 of the Civil Code of Ukraine, considers the development of judicial practice in cases of interest collection, provides relevant conclusions of the Supreme Court on the application of the rules of law on interest, and evaluates them from the perspective of various doctrinal views and the development of scientific thought.

The author divides the national practice of interpretation and application of civil law norms on interest for using money into two periods, linking this to the establishment of fundamentally new approaches to understanding interest in law enforcement practice. The need to distinguish between interest for using money depending on the legitimacy of the use of money is justified in the article. The author believes it may help to solve the problem of simultaneous application of different types of interest by creditors to the same monetary obligation.

Based on the results of the research, the author proposes to enshrine the dual regime of interest for using money in the civil legislation of Ukraine by implementing a clear regulatory distinction between interest for legitimate and illegitimate using money, and to establish legislative restrictions on determining the maximum amount of interest per annum for delay in payment of money, taking into account the relevant EU standards. To this end, the need to amend the provisions of the Civil Code of Ukraine is substantiated.

One is proved that the proposed legislative amendments will contribute to ensuring the unity and predictability of the practice of application of the civil legislation of Ukraine on interest and will prevent its different interpretation, will deprive creditors of the opportunity to collect excessive amounts of money from debtors in the form of various types of interest, distorting its true legal purpose, and will serve to ensure a fair balance between the rights and obligations of the creditor and the debtor in binding legal relations.

Key words: *interest for using other's money, interest for legitimate using other's money, interest for illegitimate using other's money, interest rate agreement, delay in payment of money, Supreme Court, judicial practice, monetary obligations.*

Широкомасштабна збройна агресія проти України та запровадження воєнного стану призвели до суттєвого загострення кризи неплатежів, зумовленої неможливістю фізичних та юридичних осіб обслуговувати власні боргові зобов'язання з незалежних від них причин (втрата житла та іншого майна, втрата постійної роботи та звичних доходів, вимушене переселення до іншого регіону або країни тощо). Додаткове нарахування кредиторами різних процентів на суму боргу суттєво збільшує розмір грошових зобов'язань та ставить боржників у ще більш вразливе становище. За таких обставин видається доцільним дослідити різновиди процентів за користування грошовими коштами за цивільним законодавством України й проаналізувати практику їх застосування залежно від правомірності користування грошима. Сучасний період розвитку цивільного законодавства України в контексті його адаптації до права Європейського Союзу (acquis ЄС) потребує вдосконалення правового регулювання застосування процентів за користування грошовими коштами з урахуванням європейських тенденцій та рекомендаційних документів ЄС у сфері приватного права, які мають високу правову якість та є продуктом генерації сучасної світової приватноправової думки.

У національній доктрині приватного права окремі питання процентів за корис-

тування грошовими коштами були предметом дослідження в наукових працях таких правників, як Н.Ю. Голубєва, І.С. Канзафарова, Н.С. Кузнєцова, С.О. Погрібний, О.П. Подцерковний, В.Д. Примак, Я.М. Романюк, В.Г. Ротань, М.М. Сібільов, Л.В. Тарасенко, О.І. Шаповалова, Н.В. Щербакова, А.Г. Ярема та ін. Водночас потребують сучасного обміркування і подальшого системного наукового аналізу питання правової природи процентів за користування грошовими коштами, їх розмежування в залежності від правомірності користування грошима та проблеми одночасного застосування кредиторами різних видів процентів до одного грошового зобов'язання.

Метою статті є визначення співвідношення процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами.

У чинному цивільному законодавстві України норми про проценти містяться в різних главах та розділах ЦК України, які умовно можна поділити на такі групи:

1) норми права, які передбачають нарахування процентів як плати за користування позикою, кредитом, банківським вкладом, грошовими коштами, що знаходяться на банківському рахунку (ч. 1 ст. 1048, ч. 1 ст. 1054, ст. 1056¹, ч. 1 ст. 1058, ст. 1061, ч. 1 ст. 1070 Розділу III «Окремі види зобов'язань» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України) [1];

2) норми права, які передбачають сплату процентів за прострочення виконання будь-якого грошового зобов'язання (ч. 2 ст. 625 Глави 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» Розділу I «Загальні положення про зобов'язання» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України) [1];

3) норми права, які передбачають сплату процентів за порушення окремих зобов'язань за прямою вказівкою законодавця: проценти за користування чужими грошовими коштами в разі прострочення оплати товару; проценти на суму попередньої оплати за прострочення продавцем передачі товару; проценти за прострочення виплати ренти; проценти за неналежне виконання банком операцій за рахунком клієнта; проценти за відмову в оплаті чека; проценти за користування безпідставно одержаними чи збереженими грошима (ч. 3 ст. 692, ч. 5 ст. 694, ч. 3 ст. 693, ч. 1 ст. 736, ст. 1073, ч. 1 ст. 1106, ч. 2 ст. 1214 ЦК України Розділу III «Окремі види зобов'язань» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України) [1].

При цьому в Розділі I «Загальні положення про зобов'язання» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України міститься також стаття 536 «Проценти», яка вважається загальною нормою, що встановлює правило про обов'язковий відплатний характер користування чужими грошовими коштами.

За своєю правовою природою всі проценти, передбачені вищенаведеними нормами права, що містяться в ЦК України, можна поділити на два види: проценти, які є платою (винагородою) за правомірне користування грошима (ч. 1 ст. 1048, ч. 1 ст. 1054, ст. 1056¹, ч. 1 ст. 1058, ст. 1061, ч. 1 ст. 1070 ЦК України), та проценти, які є мірою відповідальності за порушення грошових та інших окремих зобов'язань (ч. 2 ст. 625, ч. 3 ст. 692, ч. 5 ст. 694, ч. 3 ст. 693, ч. 1 ст. 736, ст. 1073, ч. 1 ст. 1106, ч. 2 ст. 1214 ЦК України).

О.І. Шаповалова, з'ясовуючи цивільно-правову сутність процентів у грошових зобов'язаннях, запропонувала таку класифікацію процентів: 1) проценти в разі правомірності надання позики як зростання грошового боргу (проценти-зрос-

тання); 2) проценти в разі порушення грошового зобов'язання (проценти-лихва), які розглядаються як самостійна міра відповідальності, або, у виняткових випадках, якщо про це зазначено в законі або договорі як відшкодування збитків або як неустойка [2, с. 7].

Аналіз вказаних норм про проценти демонструє, що за наявного правового регулювання відсутній єдиний (універсальний) підхід до визначення процентів як плати за користування грошима. Процентами іменуються різні нарахування, відмінні за своєю правовою природою та підставами виникнення, що на практиці призводить до складнощів з їх розмежуванням та співвідношенням, створюючи проблему одночасного застосування кредитором різних процентів на одну суму боргу [3, с. 340–341].

Натепер на законодавчому рівні відсутній також чіткий нормативний поділ процентів на проценти за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами, притому потреба в такому розмежуванні процентів назріла як з точки зору актуальної судової практики, так і цивільно-правової доктрини.

Практику тлумачення та застосування норм цивільного законодавства про проценти за користування грошовими коштами умовно можна поділити на два етапи: до 2018 року та після 2018 року.

Так, до 2018 року в судовій практиці превалював підхід, за яким дозволялось одночасне нарахування на прострочене грошове зобов'язання двох видів процентів (як плати за користування грошима та як міри відповідальності за порушення грошового зобов'язання).

Узагальнений висновок цієї позиції міститься в Листі Верховного Суду України «Аналіз практики застосування ст. 625 Цивільного кодексу України в цивільному судочинстві» від 01.07.2014 р., в якому зазначається, що «проценти, визначені статтями 536, 1048, 1056¹, 1061 ЦК України, є платою за користування чужими грошовими коштами, яка, за відсутності іншої домовленості сторін, сплачується боржником за весь період користування грошовими коштами, в тому числі після настання терміну їх повернення. Поряд із цим за порушення виконання грошового

зобов'язання на боржника покладається відповідальність відповідно до ст. 625 ЦК України, яка полягає у приєднанні до невиконаного обов'язку *нового додаткового обов'язку* у вигляді відшкодування матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів за весь час прострочення, а також сплати трьох процентів річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом» [4].

Отже, зважаючи на різну правову природу процентів, передбачених статтями 536, 1048, 1056¹, 1061 ЦК України, і процентів, що стягуються відповідно до статті 625 ЦК України, а також відсутність у чинному законодавстві обмежень, Верховним Судом України підтверджувалась правомірність одночасного стягнення таких процентів (за умови, що такі вимоги заявлені кредитором) [4].

Тобто проценти річних, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України, не вважались процентами за користування чужими грошовими коштами в розумінні ст. 536 ЦК України, а тому одночасне нарахування таких процентів на прострочені суми не виключалось.

Водночас доктринальні погляди на таке співвідношення процентів не можна визнати однастайними.

Збігається з наведеним вище розумінням процентів позиція Л.В. Тарасенко, яка, визначаючи співвідношення між процентами річних за ст. 625 ЦК України та процентами за користування чужими коштами (ст. 536 ЦК України), дійшла висновку, що ці проценти як абсолютно різні за своєю правовою суттю ніяким чином не пересікаються, не взаємозумовлюють одне одного і сплачуються автономно: проценти за користування чужими коштами сплачуються за весь час користування чужими коштами, незалежно від притягнення чи непритягнення боржника до цивільно-правової відповідальності за порушення грошового зобов'язання; проценти річні стягуються поряд зі сплатою процентів за користування чужими коштами, але незалежно від них у разі наявності підстав цивільно-правової відповідальності [5, с. 17].

У вузькому значенні тлумачить положення ст. 536 ЦК України й М.М. Сібільов, указуючи, що передбачені даною нормою проценти за своєю юридичною природою є не санкцією, а боргом [6, с. 393, 401].

Н.В. Щербакова та А.Е. Ширніна також вважають, що проценти за ст. 536 ЦК України є прибутком, який боржник зобов'язаний повернути кредиторіві, й такі проценти підлягають виплаті у всіх випадках незалежно від того, чи мало місце прострочення виконання грошового зобов'язання, чи ні [7, с. 87].

Інший погляд на ст. 536 ЦК України висловлює О.П. Подцерковний, який називає проценти за несвоєчасне повернення грошових коштів згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК України спеціальним випадком застосування ст. 536 ЦК України, що діє в умовах прострочення платежу [8, с. 279].

Такої ж точки зору дотримуються В.Г. Ротань та А.Г. Ярема, які зазначають, що ст. 625 ЦК України в частині, що передбачає сплату процентів, є спеціальною стосовно ст. 536 ЦК України, яка встановлює проценти за користування чужими грошовими коштами, оскільки ст. 536 ЦК України стосується всіх випадків користування чужими грошовими коштами, а ст. 625 ЦК України встановлює проценти лише на випадок прострочення виконання грошового зобов'язання, а отже, застосування процентів відповідно до ст. 536 ЦК України виключає застосування процентів, передбачених ст. 625 ЦК України [9, с. 220, 624].

Кардинально новий підхід до розуміння норм про проценти за користування грошовими коштами пов'язують із прийняттям Великою Палатою Верховного Суду постанов від 28 березня 2018 р. у справі № 444/9519/12, від 10 квітня 2018 р. у справі № 910/10156/17, від 23 травня 2018 р. у справі № 910/1238/17, від 31 жовтня 2018 р. у справі № 202/4494/16-ц, від 04 лютого 2020 р. у справі № 912/1120/16, від 25 травня 2021 р. у справі № 149/1499/18, від 05 квітня 2023 р. у справі № 910/4518/16 та інших.

Як висловився Конституційний Суд України в Рішенні від 22 червня 2022 р. № 6-р(II)/2022, «практика суду касаційної інстанції щодо можливості одночасного застосування приписів частини 1

статті 1048 ЦК України та першого речення частини 1 статті 1050 ЦК України в системному зв'язку з частиною 2 статті 625 ЦК України з березня 2018 року зазнала докорінних змін. Ці зміни зумовлено, по-перше, зміною підходу до тлумачення статті 1048 Кодексу (щодо обов'язку боржника сплачувати проценти до дня повернення позики) у контексті визначення строку виконання зобов'язань за кредитним договором, а по-друге, новим підходом до визначення юридичної природи процентів, що їх встановлено частиною першою статті 1048 Кодексу (плата за надані грошові кошти) і частиною другою статті 625 Кодексу (міра відповідальності за порушення грошового зобов'язання), та різними юридичними підставами для їх застосування» [10].

У наведених постановках Верховним Судом було здійснено переоцінювання правомірності стягнення процентів як плати за надані кошти поза межами строку кредитування, тобто після настання строку повернення грошових коштів.

Так, у п. 6.28. постанови Великої Палати Верховного Суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 912/1120/16 відзначено, що «оскільки поведінка боржника не може бути одночасно правомірною та неправомірною, то регулятивна норма частини першої статті 1048 ЦК України й охоронна норма частини другої статті 625 цього Кодексу не можуть застосовуватись одночасно. Тому за період до прострочення боржника підлягають стягненню проценти від суми позики (кредиту) відповідно до умов договору та частини першої статті 1048 ЦК України як плата за надану позику (кредит), а за період після такого прострочення підлягають стягненню річні проценти відповідно до частини другої статті 625 ЦК України як грошова сума, яку боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання, тобто як міра відповідальності за порушення грошового зобов'язання» [11].

З появою такої практики термін «користування чужими грошовими коштами» став тлумачитись Верховним Судом у двох значеннях. Перше – це одержання боржником (як правило, за плату) можливості правомірно не сплачувати кредиторіві

борг протягом певного часу. Друге значення – прострочення виконання грошового зобов'язання, коли боржник повинен сплатити гроші, але неправомірно не сплачує їх [12].

Тут варто відзначити, що такий підхід до змісту поняття «користування чужими грошовими коштами» поділяється і науковою спільнотою.

Так, І.С. Кантафарова зазначає, що «користування чужими грошовими коштами» для цілей ст. 536 ЦК України слід розуміти широко, тобто це не тільки зобов'язання, основним предметом яких є надання грошових коштів у тимчасове використання (позики, кредит, банківський вклад тощо), але й випадки прострочення сплати грошей за будь-якими оплатними зобов'язаннями [13, с. 28].

Аналогічну позицію висловлює В. Примак, підкреслюючи, що будь-які проценти, які нараховуються на суму грошового зобов'язання, мають розглядатися у площині двох правових явищ: відповідно, йтиметься або про плату за правомірне користування грошима, в якій утілюється взаємний (відплатний) характер цього роду зобов'язання, або про майнову відповідальність боржника, коли проценти набувають ознак майнової санкції за вчинене правопорушення (прострочення сплати боргу, зокрема) [14, с. 9].

Г.Ю. Шемшученко також вважає, що користування чужими грошовими коштами може бути як правомірним (залучені кошти), так і неправомірним (унаслідок правопорушення) [15, с. 317].

Як зауважує Я.М. Романюк, щодо правової природи процентів, передбачених частиною 2 статті 625 ЦК України, в доктрині триває одвічна дискусія: одні вчені вважають, що ці проценти є санкцією за порушення грошового зобов'язання, інші – платою за неправомірне користування чужими грошовими коштами [16, с. 37].

Отже, за наведеною позицією Верховного Суду за простроченими платежами допускається стягнення лише процентів, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК України (за неправомірне користування грошовими коштами), а можливість нарахування та стягнення процентів як плати за надані кошти (правомірне користування грошовими коштами) виключається.

Аналізуючи дані судові акти в аспекті застосування норм ЦК України про проценти, С.О. Погрібний відзначив, що «з викладенням правових висновків у зазначених постановях Верховного Суду фактично відбулося доповнення норми права в результаті акта судової правотворчості...» [17, с. 371].

Одним із критиків цієї нової позиції Верховного Суду виступив Я.М. Романюк, який, з одного боку, підтримав намагання Великої Палати захистити людину в правовідносинах із банком, в яких людина є завідомо слабкою стороною, а з іншого – вказав, що її висновок є дієвим лише для певної категорії справ, і взагалі, він створив явний дисбаланс між інтересами позичальника та кредитодавця [16, с. 37–38].

Звертаючи увагу на досвід країн-членів Європейського Союзу, Я.М. Романюк відзначив, що на відміну від країн, в яких банкам заборонено встановлювати розмір процентів за прострочення, висновок Великої Палати Верховного Суду спонукає банки передбачати в кредитних договорах проценти за частиною 2 статті 625 ЦК України в розмірі, який з лихвою перебиває договірну процентну ставку, що істотно погіршує правове становище споживачів банківських послуг та клієнтів банків [16, с. 37, 39].

Повністю підтримуючи посилання автора на досвід інших країн щодо протидії лихварству та намагання банків установити завищені процентні ставки за кредитом, дозволимо собі не погодитись лише з тим, що причиною поширення протилежної практики в умовах української реальності послугував саме вищезгаданий висновок Великої Палати Верховного Суду, адже встановлювати високі процентні ставки річних за простроченими платежами кредиторам дозволяє насамперед не нова судова практика, а недосконалість норми ч. 2 ст. 625 ЦК України, надмірна диспозитивність якої уможливорює встановлення в договорі будь-якого іншого розміру процентів річних, не обмеженого жодними рамками.

Наприклад, у справі № 902/417/18 розглядався договір поставки від 01.06.2017 р., в якому сторони погодили зміну розміру процентної ставки, передбаченої ч. 2 ст. 625 ЦК України, і встановили

її в розмірі 40% річних від несплаченої вартості товару протягом 90 календарних днів із дати, коли товар повинен бути оплачений, та 96% річних від несплаченої ціни товару з моменту спливу дев'яноста календарних днів до дня повної оплати [18]. У справі № 640/925/20 розглядалися договори позики, укладені в 2016 році, в яких було встановлено, що в разі невиконання або неналежного виконання позичальником своїх зобов'язань за договором нараховується 3,8 проценти від суми позики, що не була повернута своєчасно, за кожен день користування позикою, тобто 1387% річних [19].

Отже, проблема встановлення в договорах кабальних процентних ставок існувала і до формування Великою Палатою Верховного Суду висновку щодо застосування норм права про сплату процентів.

Аналізуючи мотиви, з яких виходив Верховний Суд, формулюючи свій висновок, слід відзначити, що вони передусім полягають у необхідності забезпечення балансу інтересів сторін кредитного договору, встановлення однакових наслідків порушення грошового зобов'язання незалежно від виду договору, з якого таке зобов'язання виникло, зменшення штучних передумов для банкрутства підприємств та фізичних осіб [20].

Повністю підтримуючи таку аргументацію, принагідно також додати, що не відповідає принципу юридичної визначеності ситуація, за якої кредитор має можливість за рахунок процентів, що нараховуються як плата за надані кошти поза межами строків кредитування, постійно (безстроково) збільшувати суму основного боргу без жодних часових, договірних та законодавчих обмежень. У такому випадку наслідки порушення зобов'язання боржником стають більш вигідними для кредитора, що суперечить чесній діловій практиці та загальним засадам цивільного законодавства – принципам справедливості, добросовісності та розумності.

Водночас нарахування процентів за ч. 2 ст. 625 ЦК України не призводить до постійного приростання основного боргу, адже такі проценти мають іншу правову природу (є мірою відповідальності за порушення грошового зобов'язання) та за наявності певних обставин можуть бути

навіть зменшені судом за аналогією з неустойкою.

Незважаючи на неодноразове застосування даного висновку в різних постановках Верховного Суду, натепер позиція Великої Палати Верховного Суду з розглядуваного питання стала сприйматись як не цілком послідовна.

Зокрема, в постанові від 18 січня 2022 р. у справі № 910/17048/17 Велика Палата Верховного Суду, офіційно не відступаючи від своїх попередніх висновків, викладених у згаданих вище постановках, визнала правомірним нарахування процентів за користування кредитом по день фактичного повернення кредиту, незалежно від закінчення строку дії кредитних договорів [21].

В Окремій думці суддів Великої Палати Верховного Суду Л.Й. Катеринчук, Г.Р. Крет, Л.І. Рогач від 18 січня 2022 р. у справі № 910/17048/17 було висловлено непогодження з таким висновком, який, на думку вказаних суддів, повністю суперечить попередній послідовній практиці Верховного Суду [22].

З огляду на аналіз норм цивільного законодавства України про проценти та відповідну правозастосовну практику більш прийнятною та обґрунтованою видається позиція, яка сформувалась після 2018 року та виключає можливість нарахування на прострочене грошове зобов'язання процентів, які застосовуються під час правомірного користування грошовими коштами.

Очевидно, що правовідносини стосовно нарахування визначеної договором плати за користування коштами за обумовлений час, на який вони були надані, та правовідносини щодо нарахування процентів за невиконання обов'язку з повернення коштів до визначеного терміну є різними за змістом. Перші виникають за фактом початку дозволеного (правомірного) користування чужими коштами на умовах, визначених договором, тобто за своїм змістом є регулятивними, тоді як другі є результатом вчинення правопорушення (несвоєчасного виконання грошового зобов'язання), а тому за своїм змістом є охоронними.

Отже, слід погодитися з Великою Палатою Верховного Суду, що оскільки пове-

дінка боржника не може бути одночасно правомірною та неправомірною, то регулятивні норми про проценти (ч. 1 ст. 1048, ч. 1 ст. 1054, ст. 1056¹, ч. 1 ст. 1058, ст. 1061, ч. 1 ст. 1070 ЦК України) та охоронна норма частини 2 статті 625 ЦК України не можуть застосовуватись одночасно.

Як справедливо відзначено в пунктах 82, 84 постанови Великої Палати Верховного Суду від 05 квітня 2023 р. у справі № 910/4518/16, «надання кредиту наділяє позичальника благом, яке полягає в тому, що позичальник, одержавши від кредитора грошові кошти, не повинен повертати їх негайно, а отримує можливість правомірно не сплачувати кредитору борг протягом певного часу (строку кредитування, в межах якого сторони можуть установити періоди повернення частини суми кредиту), а кредитор, відповідно, за загальним правилом, не вправі вимагати повернення боргу протягом відповідного строку (право кредитора достроково вимагати повернення всієї суми кредиту передбачає частина друга статті 1050 ЦК України). Саме за це благо – можливість правомірно не повертати кредитору борг протягом певного часу – позичальник сплачує кредитору плату, якою є проценти за договором кредиту відповідно до статті 1048 ЦК України. Разом із цим зі впливом строку кредитування чи пред'явленням кредитором вимоги про дострокове погашення кредиту кредит позичальнику не надається, позичальник не може правомірно не повертати кошти, а тому кредитор вправі вимагати повернення кредиту разом із процентами, нарахованими відповідно до встановлених у договорі термінів погашення періодичних платежів на час спливу строку кредитування чи пред'явлення вимоги про дострокове погашення кредиту в межах цього строку. Тобто позичальник у цьому разі не отримує від кредитора відповідне благо на період після закінчення строку кредитування чи після пред'явлення кредитором вимоги про дострокове погашення кредиту, а тому й не повинен сплачувати за нього нові проценти відповідно до статті 1048 ЦК України» [20].

Такий підхід видається правильним і з точки зору забезпечення справедливого балансу між правами та обов'язками кредитора і боржника, оскільки він уне-

можливіє зловживання кредитором своїми правами шляхом нарахування на одну заборгованість різних за правовою природою процентів та покладення тим самим на боржника надмірного тягаря, непропорційного наслідкам учиненого ним порушення.

На користь наведеного висновку свідчить також буквальне тлумачення положень частини 1 статті 1050 ЦК України, приписи першого речення якої передбачають сплату за несвоєчасно повернуту суму позики лише процентів відповідно до ст. 625 ЦК України, не дозволяючи отримувати позикодавцю проценти як плату за користування позикою (ч. 1 ст. 1048 ЦК України), нараховані за прострочений період (період після настання строку повернення позики до моменту її фактичного повернення), оскільки в наведеній нормі словосполучення «незалежно від сплати процентів, належних йому відповідно до статті 1048 цього Кодексу» законодавець відносить тільки до договорів, в яких предметом виступають речі, визначені родовими ознаками, а не грошові кошти.

Отже, з огляду на суперечливість практики застосування й тлумачення чинних норм ЦК України про проценти та утвердження підходу щодо подвійного значення терміна «користування чужими грошовими коштами», видається доцільним закріпити в статті 536 ЦК України, яка є загальною нормою про сплату процентів, положення про двохаспектний режим процентів за користування чужими грошовими коштами, запровадивши їх чіткий поділ на два типи: проценти за правомірне користування чужими грошовими коштами (ч. 1 ст. 1048, ч. 1 ст. 1054, ст. 1056¹, ч. 1 ст. 1058, ст. 1061, ч. 1 ст. 1070 ЦК України) та проценти за неправомірне користування чужими грошовими коштами (ч. 2 ст. 625, ч. 3 ст. 692, ч. 5 ст. 694, ч. 3 ст. 693, ч. 1 ст. 736, ст. 1073, ч. 1 ст. 1106, ч. 2 ст. 1214 ЦК України).

За такого підходу у зв'язку з введенням до цивільного законодавства України нових термінів «правомірне користування чужими грошовими коштами» та «неправомірне користування чужими грошовими коштами» доречним було б також одразу окреслити значення цих термінів шля-

хом акцентування на обмеженості строком правомірного користування грошима, а також наведення невичерпного переліку випадків неправомірного користування грошима: прострочення виконання грошового зобов'язання, одержання чи збереження грошових коштів без достатніх правових підстав та інші випадки неправомірного утримання, неповернення або прострочення сплати грошових коштів.

Щодо побоювань відносно можливості кредиторів установлювати згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК України завищені процентні ставки на прострочені суми, то вони дійсно актуальні та існують принаймні з моменту набрання чинності ЦК України, а тому з метою дотримання балансу інтересів між боржниками та кредиторами, захисту позичальників як слабких сторін у правовідносинах з кредитними установами від завищених процентних ставок, приведення процентних ставок до розумного та економічно обґрунтованого рівня варто встановити законодавчі обмеження у визначенні розміру процентів річних, порушувати які кредитори не матимуть права.

У разі запровадження таких обмежень принагідно видається позиція Я.М. Романюка, який, зважаючи на умови нестабільності фінансового ринку України, запропонував законні проценти прив'язати не до сталої величини (три проценти річних), а до рівня облікової ставки Національного банку України (як це передбачено в ч. 1 ст. 1048 та ч. 1 ст. 1061 ЦК України), підвищеної на кілька процентних пунктів, щоб розмір процентів за прострочення був вищим за розмір процентів, установлених у договорі на обумовлений строк користування чужими грошима, та в боржника був стимул для своєчасного виконання грошового зобов'язання [16, с. 38].

Н.Ю. Голубева, посилаючись на нормативні акти міжнародного характеру (Принципи УНІДРУА, Конвенція ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів»), також пропонує розмір процентів річних у ст. 625 ЦК України прирівняти саме до розміру облікової ставки НБУ [23, с. 38].

Варто зауважити, що аналогічний підхід до визначення законних процентів застосовується і в Принципах, визна-

ченнях та модельних правилах Європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference), статтею III.-3:708 яких передбачено, що в разі прострочення сплати грошової суми, незалежно від обставин такої несплати, кредитор має право на одержання процентів на цю суму з моменту настання строку платежу до моменту сплати за середньою ставкою короткострокового кредитування комерційним банком у місці, де має бути здійснений платіж [24].

Видається, що запропоновані законодавчі зміни сприятимуть забезпеченню єдності та передбачуваності практики застосування цивільного законодавства про проценти і запобігатимуть їх подальшому різному тлумаченню, позбавлять кредиторів можливості стягувати з боржників надмірні грошові суми у вигляді різних видів процентів, спотворюючи їх дійсне правове призначення, а також не дозволять перетворити проценти із засобу розумного стимулювання боржника виконувати грошове зобов'язання на несправедливо непомірний тягар для боржника та джерело отримання невинуватих додаткових прибутків кредитора.

Таким чином, недостатність актуальних цивілістичних розробок у сфері правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами негативно позначається на правотворчій і правозастосовній діяльності, що знижує ефективність охорони та захисту прав учасників цивільних правовідносин. Неякісно сформульована норма ЦК України або іншого акта цивільного законодавства, безперечно, потребує змін у разі наявності передумов її суперечливого правозастосування, тобто виникнення ситуації, в якій суди «докорінно змінюють» свою практику правозастосування

без будь-яких змін самої норми права, що застосовується. З метою удосконалення положень чинного цивільного законодавства України, які регулюють питання застосування процентів, вважаємо доцільним внести зміни до ст. 536 ЦК України, виклавши частину 2 цієї статті в такій редакції:

«2. Проценти за правомірне користування чужими грошовими коштами встановлюються договором, законом або іншим актом цивільного законодавства на обумовлений строк користування грошовими коштами.

Проценти за неправомірне користування чужими грошовими коштами (прострочення виконання грошового зобов'язання, одержання чи збереження грошових коштів без достатніх правових підстав, інше неправомірне утримання, неповернення або прострочення сплати грошових коштів) устанавлюються статтею 625 цього Кодексу».

Також задля запобігання зловживання кредитором правом на встановлення в договорах приєднання непропорційно високих процентів, обтяжливих для боржника, вважаємо доцільним внести зміни до ст. 625 ЦК України, виклавши частину 2 цієї статті в такій редакції:

«2. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також проценти річних від простроченої суми в розмірі, встановленому на рівні облікової ставки Національного банку України, збільшеної на п'ять процентних пунктів, якщо інший розмір процентів не встановлений договором та не перевищує рівня подвійної облікової ставки Національного банку України».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Шаповалова О.І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2005. 22 с.
3. Отцевич Є.Ю. Поняття процентів за користування грошовими коштами за цивільним законодавством України. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. С. 340–344.

4. Аналіз практики застосування ст. 625 Цивільного кодексу України в цивільному судочинстві : Лист Верховного Суду України від 01.07.2014 р. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 7.

5. Тарасенко Л.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2006. 24 с.

6. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту ЦК України. Київ : Істина, 2004. 928 с.

7. Щербак Н.В., Ширніна А.Е. Правова характеристика процентів за грошовими зобов'язаннями. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1/2. С. 86–91.

8. Подцерковний О.П. Щодо необхідності врахування теорії грошових зобов'язань у практиці вирішення господарських спорів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : збірник наукових праць*. Одеса : Юрид. літ-ра, 2013. Т. 13. С. 271–282.

9. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : В 4-х т. Т. 2. Право інтелектуальної власності. Зобов'язальне право / А.Г. Ярема та ін. ; Акад. суддів України. Київ : «А.С.К.»; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 2. Право інтелектуальної власності. Зобов'язальне право. 863 с.

10. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Державний ощадний банк України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису першого речення частини першої статті 1050 Цивільного кодексу України від 22 червня 2022 р. № 6-р(II)/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 56. Ст. 3355.

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 лютого 2020 р. у справі № 912/1120/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89083008> (дата звернення: 28.04.2024).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі № 910/1238/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74809461> (дата звернення: 28.04.2024).

13. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар : У 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін юре», 2004. Ч. 2. 896 с.

14. Примак В. Відповідальність за порушення грошового зобов'язання. *Юридичний вісник України*. 2001. № 300. С. 9–12.

15. Шемшученко Г.Ю. Банківський кредит у системі кредитних відносин. *Державо і право*. 2001. Вип. 10. С. 316–324.

16. Романюк Я.М. Проценти за користування чужими грошовими коштами: європейський досвід та українська реальність в прикладному аспекті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія: Право. Випуск 54. Том 2. С. 36–40.

17. Погрібний С.О. Вдосконалення механізмів регулювання зобов'язальних відносин і судова практика. *Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу* : монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 358–395.

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 р. у справі № 902/417/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210> (дата звернення: 28.04.2024).

19. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 18 травня 2021 р. у справі № 640/925/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97148571> (дата звернення: 28.04.2024).

20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 квітня 2023 р. у справі № 910/4518/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110279633> (дата звернення: 28.04.2024).

21. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2022 р. у справі № 910/17048/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103133042> (дата звернення: 28.04.2024).

22. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Катеринчук Л.Й., Крет Г.Р., Рогач Л.І. від 18 січня 2022 р. у справі № 910/17048/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103487400> (дата звернення: 28.04.2024).

23. Голубева Н.Ю. Проблеми застосування ст. 625 ЦК у судовій практиці та шляхи її вирішення. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 8–9 листопада 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 35–40.

24. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 28.04.2024).